

Товстоляк Н.М. Культурно-побутове середовище садиби Качанівка наприкінці XIX – початку XX ст.

У статті розповідається про культурно-побутове життя садиби Качанівка наприкінці XIX – початку XX ст. За допомогою архівних документів проаналізовано життя, мистецькі інтереси родини Харитоненків (Олівів), їх садибний побут.

Ключові слова: культурне середовище, садиба, Качанівка, Харитоненко, Олів, Урусов.

Товстоляк Н.Н. Культурно-бытовая среда усадьбы Качановка конца XIX – начала XX в.

В статье рассказывается про культурно-бытовую жизнь усадьбы Качановка конца XIX – начала XX века. С помощью архивных документов проанализирована жизнь, художественные интересы семьи Харитоненко (Олив), их усадебный быт.

Ключевые слова: культурная среда, усадьба, Качановка, Харитоненко, Олив, Урусов.

Tovstolyak N.M. Kachanivka's Estate cultural conditions of life in the end of 19 – beginning of 20 century

The article is about Kachanivka Estate's cultural conditions of life in the end of 19 – beginning of 20 century. By means of archives documents analyzed the life, Harytonenko (Oliv) family art's interests, their estate mode of life.

Key words: cultural conditions of life, estate, Kachanivka, Harytonenko, Urusov, Oliv.

[надійшло до редакції: 22.10.2012 р.]

УДК 930.22.395(477.51)“17”

Олена ХАРЧЕНКО
(Батурин)

Дипломатичний етикет гетьманського Батурина за Івана Самойловича

У всі часи надзвичайно важливою складовою функціонування будь-якого державного організму була його зовнішньополітична діяльність, опредметнена сферою дипломатії. Козацька держава – Гетьманщина – винятком не стала. Вітчизняні та зарубіжні історики велику увагу на сторінках своїх праць приділяли зовнішній політиці та дипломатії українських гетьманів. Зокрема цю плідну царину діяльності Івана Самойловича розкрили у своїх працях Т. Чухліб, О. Алмазов й інші. Проте, незважаючи на те, що в часи правління цього керманича його гетьманська столиця Батурин доволі часто приймала іноземні посольства, дипломатичний етикет і церемоніал, якого тут дотримувалися є на сьогодні мало досліджений.

17 червня 1672 р. у Козачій Діброві під Конотопом гетьманом Лівобережної України став Іван Самойлович. Склавши присягу на вірність московському царю, новообраний керманич підтвердив положення Глухівських статей 1669 року, й підписав нові – т.зв. Конотопські статті, які визначили характер україно-російських відносин. Згідно одного з пунктів цього договору ні гетьман, ні представники козацької старшини не мали права самовільно встановлювати відносини з іноземними монархами. Але українська дипломатія брала участь у підготовці проведення переговорів Російської держави з іноземними державами, насамперед із Польщею і Туреччиною [1]. Відтак, російські мона-

рхи регулярно зверталися до Івана Самойловича за порадою та консультацією з приводу того чи іншого питання, а московські послы, посланці та гінці були частими гостями гетьманської столиці. Характер їх зустрічі та прийому може свідчити про високий рівень культури дипломатичного церемоніалу, якого суворо дотримувалися в Батурині.

Невід’ємним аспектом таких взаємовідносин між двома державами був постійний обмін посольствами. Так, у час гетьманування Івана Самойловича царські дипломатичні доручення в козацькій столиці виконували: перекладач Малоросійського приказу Лаврецький, піддячий С. Щьоголев [2], стрілецький сотник В. Чадуєв [3], стольники О. Карандєєв [4], І. Волконський [5], С. Алмазов [6], Одинцов [7], В. Тяпкін [8] окольничий Л. Неплюєв [9], думні дяки О. Українцев [10], М. Зотов [11] й інші. Їх у Батурині зустрічали урочисто, з суворим дотриманням дипломатичного церемоніалу. Характерні риси останнього можна виокремити, проаналізувавши найбільші посольства, які приймала гетьманська столиця за Івана Самойловича.

Яскравим прикладом може слугувати делегація московських, кримських і турецьких послів, які відвідали Батурин у 1681 р. Приводом їхнього приїзду було повідомити гетьмана про надзвичайно радісну новину – підписання Бахчисарайського миру 1681 року. Вести переговори щодо укладення цієї важливої угоди Російська держава довірила двом талановитим дипломатам – стольнику Василю Тяпкіну та дяку Микиті Зотову. Перед тим, як їхати до Криму царський посол Василь Тяпкін 13 вересня 1680 р. заїхав до Батурина, де зустрівся з гетьманом і вислухав його пропозиції щодо майбутніх переговорів. 23 вересня В. Тяпкін покинув українську столицю, включивши до складу посольства ще одного члена – гетьманського писаря Семена Раковича, який мав право дорадчого голосу [12]. Згідно дипломатичного протоколу, найбільш важливих послів мали зустрічати й проводити найближчі родичі гетьмана, зокрема сини, а також представники козацької старшини. Тож Василя Тяпкіна та Семена Раковича, за 7 верст від Батурина, провели гетьманічі Семен і Григорій, генеральний осавул Леонтій Полуботок зі своїм товариством і батуринський сотник з усією сотнею. Всього, озброєних кінних козаків було більше 300 чоловік [13]. З гетьманської столиці делегація рушила до Сум, де на неї чекав Микита Зотов, а звідти – до Бахчисараю.

13 січня 1681 р. був підписаний Бахчисарайський мирний договір. Потому об’єднана російсько-татарсько-турецька делегація рушила до Москви. Коли послы, їдучи Лівобережною Україною, переправились через р. Псел, їх зустрів рідний небіж гетьмана Івана Самойловича – гадяцький полковник Михайло Васильєв зі своїм полком. Зустріч була пишною й урочистою – з багатьма знаменами, з пішими та кінним людьми, з трубами, литаврами, барабанами. За посланцями була надіслана карета та 2 гарно вбрані аргамаки (порода швидких і витривалих коней у східних країнах) [14]. Полковник із великою честью приймав послів. Також Михайло Васильєв від імені свого дядька висловив прохання, щоб ті заїхали до гетьмана в Батурин й оголосили про результат мирних переговорів. Він пояснював це тим, що про ці справи насамперед треба знати гетьману для всілякої майбутньої застороги на своїх кордонах. На що послы відповіли, що хоча в них немає государевого указу про заїзд у Батурин, але “ослухатися” гетьмана вони не сміють, обов’язково до нього зайдуть і про результати переговорів І. Самойловичу повідомлять. Гетьманський небіж супроводжував посланців до Гадяча, де їх зустрів тамтешній протопіп зі святою водою й усім духовним чином. Послы цілували хреста, отримали благословення й поїхали на приготовані для них по-

двір'я. Потім московські та кримські послы були у гетьманського племінника на обіді. Коли пили за здоров'я государя (російського царя), кримського хана й турецького султана, стріляли з багатьох гармат. Потім М. Васильєв зі своїм полком провів посланців із почестями, і вони рушили далі. В усіх українських містах, якими проходили послы, їх зустрічали священнослужителі з хрестами, святою водою; полковники, сотники з трубами, литаврами, сердюки зі знаменами та барабанами; міщани – хлібом-сіллю. Приймали їх всюди з радістю, сльозами та вдячністю за довгоочікуваний мир і надію на спокійне життя [15].

Коли посланці дісталися м. Корибутова, їх зустрів надвірний військовий товариш Михайло Вуяхевич і привітав їх від імені гетьмана. Він говорив, що Іван Самойлович чекає на послів з “великою охотою” [16].

12 квітня за 3 верст до Батурина послів зустріли гетьманські сини – Семен і Григорій, генеральний осавул Леонтій Полуботок із усією генеральною старшиною з гетьманським знаком, знаменами, трубами й литаврами. Зустрівши послів, гетьманичі від імені батька вітали їх і звали до нього “їсти хліба” – тобто запрошували на обід до гетьманського столу [17]. Коли в'їхали до міста, Семен і Григорій залишили послів на “указних дворах”, а самі поїхали до батька в замок. Потім гетьман прислав до послів пристава – генерального осавула Леонтія Полуботка з каретою, який знову запросив прибулих до столу Івана Самойловича у визначеній формі – “їсти хліба”. І послы, убравшись “в лучшее платье” сіли з осавулом в надіслану карету. Коли екіпаж в'їхав у замок, біля “хормного ганку” послів зустрічали гетьманські сини, генеральні судді, писар й інші генеральні старшини. В снігах гетьманського будинку їх вітав вже сам гетьман, обіймаючи та цілуючи. Потім усі увійшли в хороми, посідали за стіл. Гетьман питав “о здоровье” московських послів, про поведінку кримського посольства, співчував їм за прикrostі, які довелося пережити в Криму. Також лівобережний керманіч дякував за приязнь до свого писаря Семена Раковича, який брав участь у посольстві і за те, що послы виконали прохання гетьмана, заїхавши до нього. Іван Самойлович питав, про мир між Великим Государем, Кримським Ханом та Султаном Турецьким, про що послы повідомили словесно. Іван Самойлович разом із усією старшиною, що перебувала при ньому, воздав хвалу Господу Богу та Великому Государю за його превисоку царську милість у тих переговорах, і висловив послам превелику вдячність. Після такої аудієнції український керманіч запросив до себе на обід кримських послів – Кемана-мурзу-Сулешева з товаришами та з усіма їхніми татарами. Коли вони прийшли, гетьман посадив їх обідати за один стіл із московськими послами. Кеман-мурза був посаджений між Василем Тяпкіним і Микитою Зотовим, а калгу і нурадина посадили нижче московських послів (тобто поза ними від узголів'я столу). Потім сіли на лаві біля гетьмана царської величності стольник і полковник Максим Лупандін і вся генеральна старшина. Татар посольських веліли посадити за окремим столом. Бенкет був веселий і надзвичайно радісний. Спочатку пили за здоров'я московського царя, а потім, турецького султана та кримського хана. Під час цих тостів Іван Самойлович уставав, а з ним усі присутні, роздавалися гучні залпи з гармат, за кожного государя окремо, а військовий оркестр грав протягом усього обіду. Після бенкету І. Самойлович провів послів із сіней на ганок, старшина – до карети, а генеральний осавул Л. Полуботок – до дворів, де розквартирували послів. 14 квітня зранку московські послы приїхали в замок до гетьмана за жалуванням – “челом ударить и проститца”.

Зустрівши послів, гетьман віддав їм листа царю. Попрощавшись із гетьманом, посланці заїхали попрощатися у двір до стольника та полковника Максима Лупандіна. В цей час до будинку останнього приїхала довірена особа гетьмана – Іван Мазепа – з дарами від Івана Самойловича: для Василя Тяпкіна – булатна шабля в оправі срібній золоченій; для Микити Зотова – шабля булатна в оправі срібній із шовковими поясами. Посли подякували за дари, попрощалися з Лупандіном і поїхали з Батурина. До перевозу на р. Сейм послів супроводжував Леонтій Полуботок. А від річки до Кролевцю – батуринський сотник Фома Андреев зі своєю сотнею та знаменами [18].

Менш урочисто, але з суворим дотриманням дипломатичного церемоніалу Батурин зустрічав царських посланців. З травня 1683 р. з Іваном Самойловичем Москва вела довгі переговори, приводом яких була підготовка укладення союзу з Польщею проти турок і татар. Цьому миру гетьман опирався, аргументуючи це своєю недовірою до ненадійного союзника. В 1684 р. Василь Голіцин, царицин фаворит і фактичний правитель Російської держави, надіслав свого чергового посланця – стольника Одинцова – в Батурин. Йому він велів дізнатись, чому І. Самойлович не прислав своїх людей на комісію російських уповноважених із поляками. 2 лютого 1684 р. на свято Стрітіння Господнього до столиці Лівобережжя прибув згаданий посланець. Чимало батуринського люду зібралося до гетьманського дому споглядати цю подію. Попереду йшли московські стрільці в кольорових кафтанах, несли царські дарунки: оксамит срібний, бай-берек (бухарська тканина з крученого шовку), 2 кречета, 6 осетрів, в'язигу, бочку лимонів, свіжу велику білугу, 3 юрlochні білуги, снятки свіжі білозерські, снятки псковські, бочку ренського вина, бочку оцту. За подарунками їхав піддячий із грамотою, а за ним сам Одинцов [19]. Згідно московського дипломатичного етикету на шляху до палацу іноземного володаря государеву грамоту мав везти молодший член посольства, а потім передавати старшим у делегації [20]. На ганку гетьманського будинку посланця зустріли генеральні старшини, а в сінях біля дверей – сам Самойлович, повівши гостей до світлиці. Стольника гетьман вів по праву руку від себе. Увійшовши до світлиці, Одинцов питав гетьмана від імені великих государів “о здоров’є”, хвалив його за службу та подав грамоту українському керманичу. Самойлович узявши грамоту, поцілував печать, що означало дружнє відношення до московського монарха [21]. Потім український керманич “бив чолом” і питав “о здоров’є” великих государів (царівна Софія на той час правила як регент за малолітства царів Івана та Петра). Після цього стольник питав “о здоров’є” генеральних старшин, і ті “били чолом” за царську милість. Потім піднесли дарунки, за які гетьман дякував і “бив чолом”. У той же день стольник і піддячий обідали у гетьмана. Коли “пили чашу за царское здоров’є” – трубили в труби, грали в сурми, били в литаври [22].

Частим гостем гетьманської столиці був окольнічий Леонтій Неплюєв, який проживав у Севську. 19 січня 1686 р. йому була надіслана грамота з московського Посольського приказу, де окольнічому наказували їхати до гетьмана в Батурин і спитати його про “здоров’є”, віддати “государеву грамоту” та говорити про “великих государей делех наодине” – про приїзд до царів великих повноважних послів – познанського воєводи Кшиштофа Гжимултовського з товаришами для перемов про майбутній Вічний мир. У той же день, 19 січня 1686 р. Л. Неплюєв виїхав до Батурина. За 2 версти від Глухова його традиційно зустріли компанійський полковник Яків Павловський і глухівський отаман Олексій Туранський із козаками. Вони провели посла до Глухова. Кролевець

московський урядовець проїхав уночі. А 21 січня за 5 верст до Батурина окольнічий послав до гетьманської столиці гінця, піддячого Максима Матвєєва, щоб той повідомив гетьмана про прибуття за царським указом окольнічого з “государской” грамотою, і щоб Самойлович виділив для посольства “стоялые дворы”. За 2 верстви до Батурина Максим Матвєєв повернувся, і повідомив про виконане завдання. Для окольнічого був виділений двір батуринаського сотника Яреми Андрєєва, оскільки саме цей двір був “к стоянию ево удобен”*. За 2 версти до Батурина послів зустрічали стольник і полковник розмішеного в Бутурині гарнізону московських стрільців Петро Борисов, генеральний осавул Михайло Миклашевський, гетьманські дворяни та батуринаський сотник Ярема Андрєєв із козаками. До гетьманської столиці окольнічий потрапив 21 січня й зупинився, як уже зазначено, на подвір’ї батуринаського сотника Яреми Андрєєва [24].

Було вирішено, що, як зазвичай, зустріч І. Самойловича з Л. Неплюєвим відбудеться вранці наступного дня. 22 січня від гетьмана до окольнічого на санях приїхав Михайло Миклашевський, який певно виконував обов’язки пристава при послові. Увійшовши до світлиці, він запросив Леонтія Неплюєва відвідати гетьмана. Окольнічий разом із приставом поїхав у замок. Грамоту “Великих Государів” перед окольнічим віз Максим Матвєєв. Окольнічого зустрічали гетьман і старшина на ганку біля саней. Л. Неплюєв, коли зайшов до світлиці, спитав гетьмана “о здоровье”.

Божию милостию великие государи цари і великие князи Иоанн Алексеевич всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцы и многих государств и земель восточных и западных и северных отчичи и дедичи и наследники и государи и обладатели, и сестра их великая государыня благоверная царевна і великая княжна София Алесеевна жалуя ево своею царского величества подданого Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Івана Самойловича велели спросить о здоровье [25].

За що гетьман “бив чолом” і кланявся до землі, та спитав “о здоровье” царів. Л. Неплюєв відповів, що царі “Божию милостию в добром здоровье”, і подав царську грамоту. Гетьман прийняв грамоту, розгорнув її, і велів прочитати писарю Саві Прокоповичу. В ній містилося “государево милостивое слово”, за що гетьман “бив чолом” і кланявся до землі. Після цього гетьман і окольнічий привіталися, сіли на місця, а стольник та полковник Петро Борисов і генеральна старшина зі світлиці вийшли [26]. Окольнічий обговорив із гетьманом майбутній мирний договір із поляками і подав гетьману статті, на які просив дати відповідь.

Того ж дня окольнічий, стольник, полковник і генеральна старшина були на обіді у гетьмана, під час якого підіймали кубки й пили за здоров’я государів. А за наказом гетьмана перед замком під час тостування стріляли з двадцяти військових гармат. Після обіду окольнічий поїхав на свій стоялий двір.

26 січня 1686 р. до окольнічого знову приїхав осавул Михайло Миклашевський, і запросив відвідати гетьмана. Леонтія Неплюєва український керманіч і старшина вітали на ганку, потім увійшли до світлиці, де вели розмову. В той же день окольнічий, гетьман і старшина були на обіді у генерального осавула Михайла Миклашевського. Звідси Іван Самойлович поїхав у “Батуринаський малий город”, а Леонтій Неплюєв назад до Севська. Останнього 3 версти від міста проводжали стольник і полковник Пет-

* За усталеною ще на початку XVI ст. в Московській державі дипломатів найвищого рангу розселяли у місцевих поважних персон, якщо свита гостя була невелика [23]

ро Борисов, генеральний осавул Михайло Миклашевський, бунчужний Костянтин Іванов і батуринський сотник Ярема Андреев [27].

Такі урочисті прийоми в Батурині іноземних посольств за часу гетьманування Івана Самойловича свідчать про високий рівень дипломатичної культури козацької столиці. Одним із найважливіших законів міжнародної дипломатії була недоторканість послів. Для цього особливо важливі посольства супроводжували при в'їзді, а також до виїзду з країни. Почесних гостей гетьманської столиці за кілька верст перед містом зустрічали наближені до гетьмана люди, часто це були його родичі. Якщо у Франції та інших європейських країнах “великих” послів до зали прийому супроводжував спадкоємець короля – “принц крові”, то в Україні цей елемент дипломатичної культури, де не було спадковості керівництва державою, трансформувався у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Якщо посольство було менш поважним – цю місію виконували представники козацької старшини (генеральний осавул, генеральний бунчужний тощо). Під час подібних дипломатичних процедур обов'язковою була присутність батуринської сотні та її керманіча. Під час перебування при гетьманському дворі іноземних дипломатів при них постійно знаходився спеціальний урядовець – “пристав”. Він з одного боку виконував побутові запити прибулих і передавав через них інформацію гетьману чи старшині, а з іншого – був охоронцем гостей. При дворі Івана Самойловича таку роль довелося виконувати Леонтію Полуботку та Михайлу Миклашевському. Особливого значення надавали першій аудієнції в гетьмана, яка обов'язково починалася з того, що сторони питали один одного “о здоров'є” за чітко встановленим церемоніалом. Чільне місце відводилося обміну подарунками. Найчастіше гетьману підносили зброю, хутра, рідкісних птахів, харчові делікатеси тощо. Після цього посол обідав у гетьмана. Трапеза обов'язково супроводжувалася тостуванням за здоров'я монарха, від якого прибуло посольство. Невід'ємним атрибутом таких урочистостей був салют із військових гармат, часто якраз під час згаданого тостування.

Указані складові батуринського дипломатичного етикету відповідають тим загальноприйнятим нормам, які склалися в Гетьманщині ще за Богдана Хмельницького. Дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів містили багато елементів національної культури й політики держави, її ідеології. У становленні етикету дипломатичної служби України другої половини XVII – XVIII ст. важливу роль відіграли народні традиції та козацькі звичаї, трансформовані під впливом західних і східних дипломатичних ритуалів. Той рівень, на якому приймали в Батурині іноземних послів, неповторний церемоніал, якого тут дотримувалися, може слугувати свідченням про високий рівень культурного розвитку гетьманської столиці за гетьманування Івана Самойловича.

Джерела та література

1. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005. – С. 342.
2. Эйнгорн В.О. О сношениях Малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1899. – Кн. 2.
3. Славянская энциклопедия. XVII век : в 2-х т. / Авт.-сост. В.В. Богуславський. – М., 2004. – Т. 2. Н–Я. – С. 604.
4. Славянская энциклопедия. XVII век : в 2-х т. / Авт.-сост. В.В. Богуславський. – М., 2004. – Т. 1. А–М. – С. 550.

5. Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. XIII. – С. 260.
6. Соловьев С. Вказана праця. – М., 1863. – Т. XIV. – С. 257.
7. Там само. – С. 18.
8. Славянская энциклопедия... Т. 2. Н–Я. – С. 484.
9. Соловьев С. Вказана праця. – Т. XIV. – С. 29.
10. Славянская энциклопедия... Т. 2. Н–Я. – С. 505.
11. Мурзакевич Н. Список с статейного списка великого государя его царского величества посланникова: стольника и полковника и намесника переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писан с слов, чрез огонь, в царев-борисов-городк, в нынешнем во 1681 году мая в день // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одеса, 1850. – Т. 2. – С. 649.
12. Історія української культури : У 5-ти тт. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Б.Є. Патон (гол. ред.), В.А.Смолій (ред.) – К., 2003.– С. 281.
13. Мурзакевич Н. Вказана праця. – С.670.
14. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт [та ін.]. – К., 2000. – С. 107.
15. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С. 254.
16. Там само. – С. 255
17. Юзефович Л. Путь посла. Руський посольський обычай. Обиход. Этикет. Церемониал. – СПб., 2007. – С. 214.
18. Мурзакевич Н. Вказана праця. – С. 651.
19. Соловьев С. Вказана праця. – Т. XIV. – С. 18.
20. Белокуров С.А. О Посольском приказе. – М., 1906. – С. 69.
21. Юзефович Л. Вказана праця. – С.197.
22. Соловьев С. Вказана праця. – Т. XIV. – С. 19.
23. Юзефович Л. Вказана праця. – С. 97.
24. Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 1. – К., 2000. – С. 360.
25. Там само. – С. 361.
26. Там само. – С. 362.
27. Там само. – С. 363.

Харченко О.В. Дипломатичний етикет гетьманського Батурина за Івана Самойловича

У центрі уваги даного дослідження є перебування найбільших дипломатичних посольства у Батурині часу керування гетьмана Івана Самойловича (1672–1687). Увага акцентується на основних рисах дипломатичного етикету, аналізуються його складові.

Ключові слова: посольство, дипломатичний етикет, церемоніал, Батурин, гетьман Іван Самойлович.

Харченко Е.В. Дипломатический этикет гетманского Батурина при Иване Самойловиче

В центре внимания данного исследования – пребывание наиболее крупных дипломатических посольств в Батурине времен управления гетмана Ивана Самойловича (1672–1687). Внимание акцентируется на основных чертах дипломатического этикета, анализируются его составляющие.

Ключевые слова: посольство, дипломатический этикет, церемониал, Батурин, гетман Иван Самойлович.

Kharchenko O.V. Diplomatic etiquette of Hetman's Baturyn at Ivan Samoylovych

The focus of this study – being the largest diplomatic embassies in Baturyn at Hetman Ivan Samoylovych (1672–1687). Focuses on the main features of diplomatic etiquette, analyze its components.

Key words: embassy, diplomatic etiquette, ceremonial, Baturyn, Hetman Ivan Samoylovych.

[надійшло до редакції: 10.02.2012 р.]